

D.V. COORNHERT

ZEDEKUNST,
DAT IS WELLEVENSKUNSTE

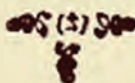
ZEDEKVNST

dat is

Nellebenskun-
ste/vernufts waarheyds

kennisse vanden Mensche/ van
de zonden ende vande dueghden.

Di alder eerst beschreven
int Meerlandsch.

Gedruckt inden Jare 1586.

D.V. Coornhert
Zedekunst,
dat is wellevenskunste

(1586)

Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door
J. Gruppelaar

Hilversum
Verloren
2015

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (BDN) verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van circa 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting, onder redactionele verantwoordelijkheid van het Coornhert Centrum. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

ISBN 978-90-8704-534-0

© 2015 Jaap Gruppelaar & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: TAT Zetwerk, Utrecht
Omslagontwerp: Frederike Bouten
Afbeelding omslag: *Fortuijn en waecht niet voor alle slapers*,
Dirck Volckertsz Coornhert, naar een anoniem ontwerp,
na ca. 1560–vóór 1590. Rijksmuseum.

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum — Redactionele
toelichting · 9

Inleiding · 13

Godgeleerd zwijgen, onthechting en naastenliefde · 13

Over de annotatie, de bronnen en de vertaling · 39

Dankwoord · 45

ZEDEKUNST, DAT IS WELLEVENSKUNSTE

Opdrachtbrief · 49

BOEK I

1. Wellevens is een kunst gebaseerd op het goed navolgen van de deugdenleer · 57
2. Over de mens en de opperste krachten van zijn ziel · 65
3. Over de laagste zielskrachten: hartstochten of stoornissen · 68
4. Zijn de hartstochten de mensen aangeboren of worden zij door hen gekozen? · 72
5. Over het onderscheid tussen neiging en begeerte · 77
6. Over de minne of het genot van de bijslaap · 80
7. Over de liefde · 85
8. Over de begeerte · 92
9. Over het onderscheid van liefde en begeerte · 96
10. Over het verschil tussen haat en afkeer en over vermoeden · 99
11. Over de hoop · 104
12. Over de vrees · 110
13. Over blijdschap en vreugde · 119
14. Over de droefheid · 123
15. Over de toorn · 135
16. Over de lankmoedigheid · 140

BOEK II

1. Over de wil · 147
2. Over de rede · 155
3. Over het beraad · 161
4. Over het oordeel · 166
5. Over kennis en wetenschap · 170
6. Over de consciëntie of het geweten · 181

BOEK III

1. Over de deugd · 191
2. Over de zonde · 205
3. Over de indeling van de deugd · 217
4. Over de indeling van de zonde · 219
5. Over de wijsheid · 222
6. Over de dwaasheid · 240

BOEK IV

1. Over de rechtvaardigheid in het algemeen · 253
2. Over de onrechtvaardigheid in het algemeen · 258
3. Over de ware godsdienst of religie · 262
4. Over de valse godsdienst · 268
5. Over de gehoorzaamheid of onderdanigheid · 270
6. Over de weerspannigheid · 275
7. Over de waarheid · 278
8. Over de leugen · 290
9. Over de dankbaarheid · 300
10. Over de ondankbaarheid · 307
11. Over de vrijgevigheid en de verkwisting · 309
12. Over de hebzucht · 319
13. Over de vriendschap · 328
14. Over de vete of vijandschap · 340

BOEK V

1. Over de sterkte · 349
2. Over slapte of zwakte · 360
3. Over grootmoedigheid en vast vertrouwen · 367

4. Over kleinmoedigheid en wantrouwen · 373
5. Over de gelijkmoedigheid · 378
6. Over de zwaarmoedigheid · 387
7. Over de lijdzaamheid · 391
8. Over de on-lijdzaamheid · 403
9. Over de standvastigheid · 408
10. Over de onstandvastigheid · 413

BOEK VI

1. Over de matigheid · 421
2. Over de onmatigheid · 428
3. Over de lust · 431
4. Over de pijn · 438
5. Over lustbeheersing en lustbewilliging · 443
6. Over zachtmoedigheid en barmhartigheid · 451
7. Over de wreedheid · 455
8. Over de nederigheid · 459
9. Over de hoogmoed · 466

BIJLAGEN

- Bijlage 1 Concordantietabel folio-aanduiding (*Wercken*, I) en website:
<http://dpc.uba.uva.nl.coornhert> · 473
- Bijlage 2 Latijnse citaten · 474
- Bijlage 3 Afkortingen Bijbelboeken · 480
- Personenregister · 481
- Zakenregister · 487
- Over de vertaler · 497
- Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* · 499

Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum

Redactionele toelichting

De *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* [BDN] is een initiatief van de Coornhert Stichting. Deze stichting beoogt de bronnen van het religieuze, filosofische en literaire nonconformisme van de Lage Landen, van de late middeleeuwen tot onze tijd, voor een breder publiek beschikbaar te stellen, zowel digitaal als in boekvorm. De BDN omvat zowel tekstedities (al of niet in vertaling of hertaling), als studies (monografieën, congres- en conferentieverslagen, dissertaties). Auteurs die in de publicaties in deze reeks centraal staan, hetzij met een eigen tekst, hetzij als object van onderzoek, worden geacht in een of andere zin van het woord ‘nonconformist’, ‘dissident’ of ‘vrijdenker’ te zijn. Het doel van de Coornhert Stichting is in de stichtingsakte beschreven als: “de bevordering van een ethisch-humanitaire grondhouding van tolerantie die zich laat inspireren door voorbeelden van nonconformistische stellingname in godsdienst, filosofie en wetenschap uit het verleden en heden.”¹ Dat een stichting met

- 1 In de preambule (‘Considerans’) van de stichtingsakte worden naam en doelen van de stichting toegelicht: “De stichting is genoemd naar de nonconformist Dirck Volkertsz Coornhert (1522–1590), een veelzijdig auteur (toneelschrijver, theoloog, filosoof, jurist), grafisch kunstenaar en uitgever. Humanistisch geleerde door zelfstudie beijverde hij zich te schrijven voor de ‘gewone man’, d.w.z. in de volkstaal. Op deze wijze verwierf hij grote bekendheid in zijn tijd bij een breed publiek en wordt hij vandaag de dag o.m. als *protagonist van een publieksgerichte cultuuroverdracht* herinnerd. Daarnaast had zijn optreden een sociaal-politieke betekenis. Zo ontpopte hij zich als adviseur van Willem van Oranje tot ideoloog van diens ideaal van religievrede en verwierf hij naam en faam door zijn onvermoeibare inzet voor *religieuze tolerantie en vrijheid van meningsuiting en drukpers*. Zijn moreel-pedagogische ideeën en idealen wist hij verder in brede kring uit te dragen door zijn werkzaamheden als *letterkundige en grafisch kunstenaar*. De zwaartepunten van (1) het streven naar een publieksgerichte cultuuroverdracht, (2) de bevordering van een ethisch-humanitaire grondhouding van tolerantie en (3) het stimuleren van de zin voor letterkunde en kunst(en) keren terug in de doelstellingen van de Coornhert Stichting.”

een dergelijke doelstelling naar Dirck Volkertsz Coornhert (1522–1590) vernoemd zou worden en dat de eerste publicaties, digitaal en in boekvorm, werk van deze auteur zouden zijn, lag zeer voor de hand.² Met de uitgave — in zowel Engelse als Nederlandse vertaling — van Coornherts tweede grote werk, *Zedekunst, dat is wellevenskunste* (1586) gaat een lang gekoesterde wens in vervulling.

De Nederlandse hertaling van *Zedekunst, dat is wellevenskunste* door Jaap Gruppelaar is niet het begin van diens omgang (als editeur en hertaler) met het rijke oeuvre van Coornhert, maar wel een nieuw hoogtepunt daarin.³ Wat begon als een worsteling met Coornherts teksten van een professionele *outsider* heeft na vele jaren van liefdewerk — want dat was het — een voltooiing gevonden in de hier voorliggende uitgave van Coornherts *Zedekunst*. Het resultaat mag er zijn: een prachtige, goedlopende, geannoteerde hertaling van een alom als Coornhert-specialist erkende editeur en hertaler, waarmee niet alleen een cultuurhistorisch belangwekkende tekst voor een hedendaags geïnteresseerd publiek toegankelijk is gemaakt, maar ook een vertrekpunt voor toekomstig Coornhert-onderzoek is gecreëerd.

Coornhert was voor velen in zijn tijd een geestelijk leidsman. Zijn *Zedekunst* schreef hij ter ondersteuning van een moreel-verantwoorde levenspraktijk. Dat de religieus-morele instructie van zijn lezers, zijn publiek van medeburgers, een overheersend motief in het rijke oeuvre van de *self made* humanist Dirck Volckertsz Coornhert was, is een inzicht dat sinds de ontsluiting van diens grafisch werk door Ilja Veldman in 1990 en de dissertatie van Anneke Fleurkens over Coornherts toneelwerk uit 1994 allengs meer veld gewonnen heeft.⁴ Coornhert treedt naar voren als exponent van het oude vormingsideaal van de *paideia Christi*. De

- 2 In 2008 werd de Coornhert-website via de universiteitsbibliotheek van Amsterdam gelanceerd en verscheen als eerste publicatie in de BDN gelijktijdig een Nederlandse en Engelse vertaling van Coornherts *Synodus vander Conscientien Vryheydt* (1582): J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey (ed.), D.V. Coornhert, *Synode over de gewetensvrijheid. Een nauwgezet onderzoek in de vergadering gehouden in het jaar 1582 te Vrijburch*, Amsterdam 2008 en G. Voogt (ed.), *Synod on the Freedom of Conscience. A Thorough Examination during the Gathering Held in the Year 1582 in the City of Freetown*, Amsterdam 2008.
- 3 Ik doel op: J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey (ed.), D.V. Coornhert: *Synode over gewetensvrijheid*, Amsterdam 2008; J. Gruppelaar (ed.), D.V. Coornhert, *Politieke geschriften. Opstand en Religievrede*, Amsterdam 2009.
- 4 I.M. Veldman, *De Wereld tussen Goed en Kwaad. Late prenten van Coornhert*, 's-Gravenhage 1990; Anneke C.G. Fleurkens, *Stichtelijke lust. De toneelspelen van D.V. Coornhert (1522–1590) als middelen tot het geven van morele instructie*, Hilversum 1994.

gedachte van de *imitatio Christi* blijkt voor en na, onuitgesproken, het richtpunt van zijn heilspedagogische levensproject.⁵ In het bestek van dat project neemt zijn grote werk *Zedekunst, dat is wellevenskunste* van 1586 een centrale plaats in. Dat alles neemt niet weg dat dit boek, vergeleken met zijn overige werk, een atypisch karakter heeft dat de Coornhert-*Forschung* voor prikkelende vragen stelt.⁶

Met de verwijzing naar de traditie van de *paideia Christi* is weliswaar het omvattende kader, maar nog niet de precieze historische situering van dat werk gegeven. In tegendeel, als het receptie-onderzoek van de laatste tien jaar iets duidelijk heeft gemaakt — Jaap Gruppelaar wijst er terecht op in zijn inleiding — dan wel de complexiteit van die opgave. Het onderzoek naar welke bronnen Coornhert benut heeft, welke auteurs en geschriften in de compositie van een werk als *Zedekunst* een rol gespeeld (kunnen) hebben, blijft in weerwil van belangrijke publicaties zoals die van S. van der Meer (1934) en G. Kuiper (1941) en niet in het minst Bruno Beckers uitgave van *Zedekunst* uit 1942, ook nu nog volop in beweging.⁷ Het zou dan ook een blijk van *hybris* zijn nu al op het eindpunt van alle receptiehistorisch onderzoek te willen anticiperen. Ik volsta er daarom mee een drietal desiderata voor nader onderzoek te formuleren, onderzoek waartoe de lectuur van deze geannoteerde *Zedekunst*-hertaling uitnodigt en dat ons op de weg naar een meer definitieve plaatsbepaling van *Zedekunst* verder kan helpen.

Ik denk daarbij aan (1) een nauwkeurige bepaling van de verhouding van *Zedekunst* tot de *Ethices Christianae libri tres* uit 1577, de eerste calvinistische ethiek in ons land van de hand van de Leidse theoloog Lambert Daneau (ca. 1530–1595), met wie Coornhert al vele jaren vóór de publicatie van *Zedekunst* op voet van oorlog verkeerde;⁸ (2) de vergelijking van *Zedekunst* met de Italiaanse literatuur over vorming en opvoe-

5 Vgl. hierover G. Verwey, 'Hoe zag Coornhert zichzelf? De idee van de *paideia Christi* als matrix van zijn zelfinterpretatie', in: J. Gruppelaar & J. Pieters (red.), *Un certain Hollandois*. Coornhert en de vragen van zijn tijd, Hilversum 2014, pp. 23–28.

6 Hierover meer in mijn editorische toelichting bij de Engelse vertaling van *Zedekunst* door G. Voogt, Coornhert's *Ethics. The Art of Living Well* (1586), Hilversum 2015.

7 S. van der Meer, *Bijdrage tot het onderzoek naar klassieke elementen in Coornhert's Wellevenskunste*, diss. vU Amsterdam, 1934; G. Kuiper, *Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornhert*, diss. vU Amsterdam, 1941; D.V. Coornhert, *Zedekunst, dat is wellevenskunste*, uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door B. Becker, Leiden 1942.

8 Hierover meer in G. Verwey, '*Paideia Christi* en *paedagogia perennis* in het werk van J.W. van Hulst', in: W. van Haften en G. Verwey (red.), *Johan W. van Hulst — pedagoog, politicus, verzetsman. In de voetstappen van Coornhert*, Hilversum 2015, pp. 140–141.

ding in het humanisme van de Italiaanse renaissance, d.w.z. het genre van de *educazione cristiana* en de *educazione morale-civile* dat mogelijk een aangrijpingspunt biedt voor een interessant Europees-comparatief onderzoek;⁹ en (3) een receptiehistorisch onderzoek dat gericht is op de mogelijke betekenis voor de opzet en uitvoering van *Zedekunst* van (a) de Franciscaanse deugdenleer van David van Augsburg zoals die via de Moderne Devotie Coornhert bereikt kan hebben en van (b) de *ars vivendi et moriendi*-literatuur in de late middeleeuwen en renaissance die al eerder en in een ander register de thematiek van het wellevens uit *Zedekunst* voor het voetlicht bracht.¹⁰

Deze uitgave van *Zedekunst* heeft een lange vaart achter de rug en is nu in de beoogde haven aangekomen. Ik nodig u uit zijn fascinerende lading met eigen ogen te inspecteren.

Gerlof Verwey
hoofdredacteur BDN
Nijmegen, 8 juni 2015

9 Vgl. G. Müller, *Bildung und Erziehung im Humanismus der italienischen Renaissance. Grundlagen — Motive — Quellen*, Wiesbaden 1969.

10 Vgl. K. Pansters, *Franciscan Virtue. Spiritual Growth and the Virtues in Franciscan Literature and Instruction of the Thirteenth Century*, Leiden/Boston 2012; N.F. Palmer, 'Ars moriendi und Totentanz: zur Verbildlichung des Todes im Mittelalter', in: A. Borst e.a. (red.), *Tod im Mittelalter*, Konstanz 1993; D.W. Atkinson, *The English ars moriendi*, New York etc. 1992.

Inleiding

*Godgeleerd zwijgen, onthechting en naastenliefde*¹

Inleiding: de Opdrachtbrief

De *Zedekunst, dat is wellevenskunste* verschijnt in 1586 anoniem en zonder vermelding van plaats of drukker.² Wie de schrijver is laat zich echter al dan niet onmiddellijk raden. De *Opdrachtbrief* is ondertekend met ‘Thiroplosius Laoskardi’, een geleerde taalgrap die kennis van het Grieks veronderstelt en dan de voornamen van Coornhert prijsgeeft: ‘Dieryck Volckharts’ (Dirck Volkertsz).³ De gemiddelde leek, voor wie de *Zedekunst* is bedoeld, zoals de *Opdrachtbrief* nadrukkelijk aangeeft, zal deze taalgrap ontgaan. Maar een eerdere woordspeling heeft deze lezer wel-

- 1 In deze inleiding maak ik gebruik van eerdere publicaties over Coornhert, m.n. J. Gruppelaar, ‘Perfectisme en onthechting. De wellevenskunste van Coornhert’, in: J. Gruppelaar & J. Pieters (red.), *‘Un certain Holandois’*. *Coornhert en de vragen van zijn tijd*, Hilversum 2014, pp. 75–105.
- 2 De volledige titel luidt: *Zedekunst dat is Wellevenskunste, vermids waarheyds kennisse vanden Mensche, vande zonden, ende vande dueghden. Nu alder-eerst beschreven int Neerlandsch*. Ghedrukt inden Jare 1586. De *Bibliotheca Belgica: Bibliographie générale des Pays-Bas* (Marie-Thérèse Lenger, ed., Vol. 1, Brussel 1964, c. 148) noemt Jaspas Tournay te Gouda als drukker (volgens B. Becker een ‘gissing’). In 1596 verschijnt te Amsterdam een herdruk bij Barent Adryaenssz, die wordt heruitgegeven in 1630. In 1612 verschijnt bij Jaspas Tournay te Gouda het *Eerste Deel der Wercken Dirck Volckaerts Coornhert* waarin ook de *Zedekunst* is opgenomen. Deze uitgave is een herdruk van de *editio princeps*. In 1630 verschijnen bij Jacob Aertsz Colom te Amsterdam Coornherts werken in drie foliodelen. In 1942 verschijnt bij E.J. Brill te Leiden een moderne uitgave van de *Zedekunst*. Deze uitgave, door Bruno Becker ingeleid en geannoteerd, is een herdruk van de *editio princeps*, bovenstaande gegevens zijn ontleend aan deze inleiding. In 1982 verschijnt van deze uitgave een herdruk bij HES Publishers te Utrecht. De voorliggende hertaling is gebaseerd op deze laatste uitgave, die teruggaat op de *editio princeps*. Ik heb de titel *Zedekunst, dat is wellevenskunste* gehandhaafd, omdat het woord ‘zedenkunst’ niet als synoniem van ethiek (*ethica*) wordt gebruikt.
- 3 θήρ (volgens de Reuchlinse uitspraak thir) = dier, πλούσιος = rijk, λαός = volk en καρδία = hart. Zie: D.V. Coornhert, *Zedekunst, dat is wellevenskunste*, uitgegeven en van aantekeningen voorzien door Bruno Becker, Utrecht 1982 [1942], p. xiv. Overigens, Coornhert kende geen Grieks.

licht al de naam van de schrijver onthuld. Direct aan het begin van de *Opdrachtbrief* richt de auteur zich tot Spiegel ('Jonstighe Spieghele') en omschrijft hij zijn *Zedekunst* als de 'spiegel' van *zijn* gedachten over deugd en zonde.⁴ De auteur is dus een vriend van Hendrik Laurensz Spiegel (1549–1612), aan hem draagt hij zijn boek op, meer bepaald vraagt hij hem, aan het eind van de *Opdrachtbrief*, te verantwoorden, mocht iemand er zich aan storen, dat hij voor een lekenpubliek in het Nederlands schrijft en dat hij soms nieuwe woorden gebruikt in de strijd tegen de taalvervuiling of zoals hij zegt om te vermijden "[...] vreemde stoplappen op de rijke mantel van de Nederlandse taal te broddelen."⁵ Hier spreekt de ene vriend van de Nederlandse taal de andere aan.

Spiegel heeft in 1584 *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, de eerste Nederlandse grammatica, gepubliceerd, het voorwoord is van de hand van D.V. Coornhert (1522–1590).⁶ In dat voorwoord heeft deze het over het eerherstel van de moedertaal en over zijn inzet om "[...] haar kleeft, dat van zelfs ryckelyck was ende cierlyck, vande onnutte lappen en vuyle brodderyen te zuyveren [...]". Coornherts gulle liefde voor het Nederlands is indertijd bovendien alom bekend door zijn vele vertalingen van werk van Homerus, Seneca, Cicero, Boethius, *etc.* naar het Nederlands, maar ook doordat hij eigen werk uit principe in het Nederlands schrijft, en niet in het Latijn, juist om een lekenpubliek te bereiken.⁷ Ook eigentijdse auteurs, met name Sebastian Castello (1515–1563), voorstander van godsdienstvrijheid en criticus van de predestinatieleer, vertaalt hij in het Nederlands.⁸ De *Opdrachtbrief* van de *Zedekunst* lijkt dus al voldoende aanwijzingen te geven om de naam van de auteur te achterhalen. Bij lezing van het kloeke werk in zijn geheel wordt echter beslist duidelijk dat het van de hand van Coornhert is. Themakeuze en uitwerking (vrije wil als moreel, opperste rede als intellectueel uitgangspunt en perfectisme als doel) dragen onmiskenbaar Coornherts signatuur. Boven-

4 Tezelfdertijd werkt Spiegel aan zijn *Hert-spiegel*, een berijmd ethisch traktaat, dat echter postuum wordt uitgegeven in 1614. In moderne uitgave: H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*, ed. F. Veenstra, Hilversum 1992.

5 Over Coornherts strijd tegen taalvervuiling en inzet voor het Nederlands, zie: A.J. Gelderblom, "Nieuwe stof in Neerlandsch". Een karakteristiek van Coornherts proza, in: H. Bongers e.a. (red.), *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht*, Zutphen 1989, pp. 98–114.

6 In moderne uitgave: H.L. Spiegel, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*, ed. G.R.W. Dibbets, Assen 1985.

7 Coornhert vertaalde Homerus vanuit het Latijn.

8 Zie: M.G.K. van Veen, "Vermaninghe ende raet voor de Nederlanden". De receptie van Sebastian Castello's geschriften in de Lage Landen tot 1618' [= inaugurale rede Vrije Universiteit Amsterdam], Amsterdam 2012, pp. 21 e.v.